

תופעות שנאה וגזענות בין יהודים וערבים בישראל: מאפיינים, השלכות ודרכי התמודדות

אפרים לביא, מאיר אלרן, מוחמד אבו נסרה

יחסי המדינה והרוב היהודי עם החברה הערבית-פלסטינית בישראל נוגעים ישירות לביטחון הלאומי, במובנו הרחב והעמוק של המושג. על כן הם מחייבים מדיניות עקבית ואחראית של הממשלה, בהתבסס על האינטרסים של המדינה וכלל אזרחיה. נראה כי המדיניות שנקטת במהלך השנים אינה משקפת צורך זה באופן הנדרש. אמנם, עם השנים גברה המודעות של ממשלות ישראל לצורך לצמצם את הפערים החברתיים והכלכליים העמוקים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי, אולם בפועל לא יושמו רוב ההמלצות של 'ועדת אור' הממלכתית, שהוקמה בעקבות אירועי הדמים באוקטובר 2000.¹ התמונה הכוללת של חוסר שוויון קיצוני השתנתה רק במעט. ביחסים בין יהודים לערבים חלה הידרדרות: בצד הרחבת היקף ההשתלבות התעסוקתית של ערבים במשק הישראלי, התחזקו בקרב שתי החברות זרמים לאומניים ודתיים קיצוניים, הפועלים להעמקת השסע ביניהן. כך נעשה החזון של 'ועדת אור' ל"קיום יחדיו מתוך כבוד הדדי" קשה יותר למימוש. בכירים בהנהגת המדינה השמיעו מעת לעת הצהרות פוגעניות הניתנות לפירוש כהסתה נגד האזרחים הערבים,² ומנהיגי ציבור ערבים נשאו מסרים חריפים שתרמו להלהטת הרוחות נגד המדינה ולהצגתה כאויב.³

מדיניותן של ממשלות ישראל כלפי האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בשנים האחרונות לוקה בסתירה פנימית עמוקה. מצד אחד, המדינה משקיעה תקציבים ניכרים לפיתוח החברה הערבית ולהשתלבותה בכלכלה הלאומית, מתוך הכרה שמדיניות זו (גם בהתייחס למגזר החרדי) תורמת לצמיחה הכלכלית של ישראל. להבנה זו שותפים פקידים בכירים במנגנון הממשלתי וכן מומחים לכלכלה לאומית. מצד שני, אותן ממשלות נוקטות צעדים שמשמעותם הברורה היא הדרת האוכלוסייה הערבית מהשדה הפוליטי, התרבותי והחברתי, בין היתר באמצעות חקיקה המצמצמת את הזכויות

האזרחיות של המיעוט הערבי (לדוגמה: חוק ועדות הקבלה, חוק אחוז החסימה, חוק ההשעיה).⁴ בכך תורמת המדינה במישרין להעמקת תחושת הניכור הסובייקטיבית של הערבים, גם כחברה וגם כפרטים.

ביטויי שנאה בין יהודים וערבים

בשנים האחרונות נצפו תופעות חוזרות ונשנות של גזענות בוטה ושנאה בסיסית מצד יהודים כלפי ערבים, וכן פעולות פוגעניות.⁵ התארגנויות קיצוניות משתמשות בגבולות הפרוצים של חופש הביטוי כדי להפיץ מסרים של הסתה, שוביניזם והדרה, המעודדים צעירים לביצוע פשעי אלימות וטרור על רקע לאומני, כשהם זוכים לרוח גבית מצד מנהיגים דתיים.⁶ פעולות "תג מחיר" פוגעניות וחמורות החלו להתבצע כלפי ערבים אזרחי ישראל.⁷

הקריאה "מוות לערבים" נשמעת כלפי ערבים במדינה בעת אירועים בעלי אופי לאומי או בהפגנות והפרות סדר המוניות, ולעתים היא מלווה במעשי אלימות של ממש ובריסוס כתובות גרפיטי. הקריאה נפוצה במיוחד במגרשי הכדורגל ומופנית כלפי קבוצות מן המגזר הערבי, או לעבר שחקנים ערבים בקבוצות יהודיות. הקריאה מהווה הסתה לגזענות ולכן היא אסורה על פי החוק. השופט אדמונד לוי ז"ל אמר כי "יש להצר על כי צעדים ממשיים למניעתה של תופעה פסולה זו טרם ננקטו במידה המאפשרת את מיגורה".⁸ נשיא המדינה, ראובן ריבלין, התגייס כדי להוקיע את תופעות השנאה והגזענות במגרשי הכדורגל.

בחינת השיח ברשתות החברתיות מעלה כי קיימת זיקה בשיח בין מאורעות בעלי אופי פוליטי לבין שיח גזעני כלפי הערבים בישראל. כך, למשל, עם הגשתה של הצעת חוק פראווור-בגין להסדרת ההתיישבות הבדווית בנגב לקריאה בכנסת, סערו אתרי החדשות הערביים באינטרנט (נובמבר 2013), הציבור הערבי יצא להפגין במקומות שונים ברחבי הארץ, וברשת החל לעלות שיח אנטי-ערבי המערב בין הבעת דעה פוליטית לשיח גזעני.⁹ דוח של חברת 'באזילה' על אופי השיח ברשת במבצע 'צוק איתן' בקיץ 2014 הראה כי שיחות הכוללות קריאות גזעניות וקריאות מסיתות היו קרוב למחצית מכלל השיח בנושא המצב ברשתות. שיח זה כרוך בין ערבים ושמאלנים ואינו מפריד בין קריאות פוליטיות לקריאות גזעניות, או בין הערבים תושבי עזה לבין הערבים תושבי ישראל.¹⁰

הרשתות החברתיות תרמו לעלייה ולהתארגנות מהירה של קבוצות בעלות מניעים לאומניים-גזעניים. במהלך 'צוק איתן' קמו מספר קבוצות פייסבוק במטרה לאתר אנשים שהתבטאו נגד המלחמה ולפגוע בהם בדרכים שונות. בין העמודים היו "לא

בבית ספרנו, "מחרימים את שונאי ישראל", ו"ריכוז עוכרי ישראל". הם ריכוז מידע על אנשים שיצאו נגד המבצע וקראו לפיטוריהם. כל אחד מהדפים צבר עשרות אלפי "לייקים". דוגמה נוספת היא התארגנויות מסוג ארגון להב"ה ("למניעת התבוללות בארץ הקודש") ו"האריות של הצל",¹¹ אשר ריכוז אנשים להפגנות ברחבי הארץ במהלך מבצע 'צוק איתן', והשפיעו על אופי השיח ברשת. במהלך המבצע הסירה פייסבוק מספר פעמים את דף ארגון להב"ה בעקבות תלונות גולשים על כך שהדף שימש להסתה, ומספר כתבי אישום הוגשו נגד מפעיליו.¹² "האריות של הצל" – המונהגים על ידי זמר הראפ יואב אליאסי (המוכר בכינוי "הצל") – טשטשו את הקו בין מחאה וגזענות, ומטרתם המוצהרת הייתה: "לעמוד ככוח מול האויב האמיתי שמסתובב בינינו, השמאל הרדיקלי". זו הפכה להתארגנות אלימה נגד פעילי שמאל וערבים ישראלים, אשר הביעו הזדהות עם תושבי רצועת עזה.¹³ גם כאן נדמה כי הגבול בין מחאה פוליטית וגזענות טושטש.

נראה, אפוא, כי בשנים האחרונות הפכה הגזענות לתופעה חברתית רווחת בקרב חוגים שונים ובקבוצות צעירים ובני נוער, בעיקר מקרב הימין הקיצוני, שהולכים ומתרחבים. אלה מתבטאים ופועלים נגד הערבים כשהם נושאים את התחושה ש"הממשלה איתם". הם עושים שימוש ברשתות החברתיות להפצת דעותיהם הקיצוניות נגד הערבים, ואלו מחלחלות אל מרכז השיח הציבורי בארץ. לעתים קרובות, שיח זה אינו מפריד בין הערבים תושבי הרשות הפלסטינית לבין ערבים אזרחי ישראל, או ביניהם לבין אנשי שמאל יהודים. פעילי קבוצות אלו אינם מבחינים בין פעולות על בסיס פוליטי, חברתי-תרבותי וגזעני. בראייתם, האויב הוא אחד והחזית אחת. באופן זה פעולות "תג מחיר", שמטרתן המקורית הייתה לגרום לממשלה לשקול מחדש את נושא פינוי המאחזים בגדה המערבית, שימשו גם למטרת שמירה על צביונה היהודי של המדינה או כדרך להשתקת התנגדות פוליטית, לפי שיטת מבצעה. אותם פעילים העוסקים בהסתה פוליטית במקרה אחד מבצעים פעולות גזעניות כלפי הערבים בישראל במקרה אחר.¹⁴ בשנים האחרונות נחשפו ביטויי שגאה והסתה גם מצד ערבים במדינה כלפי הציבור היהודי. במקרים אחדים רוססו כתובות "מוות ליהודים" על בתי כנסת בצפת,¹⁵ וקבוצות כדורגל יהודיות שהגיעו לשחק ביישובים ערביים, וכן כדורגלנים יהודים המשחקים בקבוצות ערביות, נתקלו באוהדים ערבים שהביעו בגלוי את שנאתם ליהודים.¹⁶ ראשי התנועה האסלאמית השמיעו דברי הסתה שכללו דמוניזציה של היהודים.¹⁷ במסגרת מחאתם הפוליטית והאזרחית נשאו חברי כנסת ומנהיגי ציבור ערבים הצהרות בעלי אופי מתריס כלפי המדינה והחברה, ועשו מעשים שתרמו להעמקת המתח, החרדה וחוסר האמון בין יהודים וערבים.¹⁸

התמודדות עם תופעות השנאה והגזענות

אף כי מדובר בתהליכים קשים ומדאיגים, הם לא זכו עד כה להתייחסות ביקורתית מתאימה בשיח הציבורי, ובעיקר לא זכו לטיפול ההולם הנדרש מצד הנהגת המדינה והמנהיגות הערבית. התעלמות הממשלות מהתופעות הבלתי חוקיות והמזיקות של ההסתה והגזענות, הפעילות המינימלית של רשויות אכיפת החוק ומשיכת ידיהן מעיסוק בנושא בצורה יסודית ומקיפה – כל אלה אפשרו את התרחבותן וייתכן שאף עודדו זאת. בחוקי מדינת ישראל נכללים חוקים שמטרתם מניעת גזענות, ובעשור האחרון גברה הנכונות להיאבק בגילויי גזענות ובהדרה של "האחר".¹⁹ באפריל 2003 עלתה יוזמה לתוכנית בשם "בועטים את הגזענות והאלימות מהמגרשים", שמטרתה "לחשוף ולעקור מן השורש גילויי גזענות והסתה במגרשי הכדורגל, במחזורי הליגה הלאומית וליגת-העל".²⁰ פעילות זו החישה את צירופה של ישראל ב-2006 לארגון האירופי "כדורגל נגד גזענות" (Football Against Racism in Europe, FARE). מגמת הגינוי של גילויי הגזענות והאלימות קיבלה תוקף חוקי ב-30 ביולי 2008, כאשר הכנסת חוקקה את "חוק איסור אלימות בספורט התשס"ח-2008". החוק קבע כי העונש על אמירה גזענית במגרשי הספורט יהיה עד שנתיים מאסר בפועל.²¹ ב-2013 הכריזו משטרת ישראל וההתאחדות לכדורגל מלחמה נגד כל התבטאות גזענית במגרשי הכדורגל, בעקבות לחץ תקשורתי ופוליטי ולחץ בינלאומי. במסגרת זו נעצרו עשרות אוהדים ונחקרו במשטרה, חלקם הורחק מהמגרשים ונגד אחדים מקבוצות שונות (בית"ר ירושלים, מכבי אום אל-פחם, ועוד) הוגשו כתבי אישום בגין גזענות בספורט והסתה לגזענות במגרשי הכדורגל.²²

בשנת 2013 גיבשו משרדי המשפטים והחינוך מערך שיעור משותף בשם "מניעת גזענות, אלימות והסתה". התוכנית ציינה את שבוע הסובלנות הבינלאומי, והציבה לעצמה מטרה "להטמיע שיח המבוסס על ערכים של אהבת האדם, קבלת האחר, סובלנות וערבות הדדית".²³ משרד החינוך קיים את התוכנית בשנים 2013-2014 במסגרת מערך שיעור הנושא את השם "מסובלנות למניעת גזענות וחיים משותפים". התוכנית הופעלה בקרב כל המגזרים ושכבות הגיל במערכת החינוך בישראל, והצוות החינוכי העובד עימם. אולם, מהתוכנית שהונהגה נעדרה ההתמודדות עם השסע הערבי-יהודי כנושא בעל חשיבות לאומית. מערכי השיעור בתוכנית כללו אמנם תכנים בנושא "מורשת בדואית" או "סובלנות באסלאם", אך הם נועדו ללימוד במוסדות החינוך של האוכלוסייה הערבית, ולא בבתי הספר היהודיים. יש בכך עיקור של הרעיון הנכון מתוכן הליבה שלו.

פרופ' מרדכי קרמיצר וד"ר עמיר פוקס קבעו במאמרם "חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות באמצעות חינוך" כי קיימת שחיקה מתמשכת בתפיסה האוניברסלית של שוויון ערך האדם באשר הוא אדם, ובתפיסת אזרחי המדינה הערבים כאזרחים שווים זכויות. לדבריהם, נדרש מאמץ מיוחד לתיקון הדבר לנוכח מכלול תכניה של מערכת החינוך, שבכל שנות הלימוד מדגישה הן בתכנים הנלמדים והן בטקסים ובציון חגים יומי מועד את אופייה היהודי של המדינה. אופי זה עשוי ללבוש פנים, לפי המהנכים והחומר הנלמד, של פרטיקולריזם קיצוני, לאומנות, התנשאות ואיבה לאחר.²⁴

נראה כי הוקעת תופעות השנאה והגזענות על ידי מנהיגים ואישי ציבור, יהודים וערבים, נשמעה עד כה בקול רפה מדי. מערכת אכיפת החוק ומערכת החינוך לא השכילו להביא לצמצום משמעותי של תופעות השנאה, האלימות והגזענות בחברה בכלל, וכלפי הערבים בפרט. אדר כהן, המפקח על לימודי האזרחות לשעבר במשרד החינוך, כתב במאמרו "מה עוד עלינו לעשות כדי להיאבק בעמדות קיצוניות וגזעניות במערכת החינוך?" כי האירועים הקשים ביחסים בין יהודים לערבים הם ביטוי לתופעה רחבה יותר של שנאת "האחר באשר הוא אחר" (חרדים, עולים מאתיופיה, הומוסקסואלים, פליטים, מהגרי עבודה) וחשש ממנו. אלה באים לביטוי במעשי אלימות, בהתגרות, באמירות בוטות ובהשחתת רכוש, שכולם משויכים למניעים גזעניים. אירועים מסוג זה מכונים לעתים גם "פשעי שנאה" (hate crimes). גם בקרב בני נוער ואף בבתי ספר היו אירועים של אלימות קשה שסיבותיהם "שנאת האחר", ואחד האירועים החמורים והמזעזעים בהקשר זה היה הרצח של הנער מוחמד אבו חדיר ממזרח-ירושלים בשנת 2014.²⁵

כהן העיד כי מורים לאזרחות ומחנכים ברחבי הארץ הביעו תסכול וחוסר אונים אל מול העוצמות של גילויי השנאה והגזענות בכיתות. לדבריו, רבים סיפרו כי חדלו כמעט לדון בכיתה בנושאים שנויים במחלוקת, בייחוד בנושא היהודי-ערבי, בשל חוסר יכולתם להתמודד עם הקיצוניות ועם הגזענות בדברי אחדים מהתלמידים, ועם הסערה הרגשית שהנושא מעורר. לדעתו, הפעילות הנעשית בתחום של חינוך אזרחי אינה נותנת מענה אמיתי ונכון לאחת הבעיות העיקריות המאיימות על החברה ועל מערכת החינוך. כהן הזכיר כי בשנת הלימודים 2013-2014 הוכנס לתוכנית הלימודים נושא "האחר הוא אני", שלכאורה עוסק במאבק בגזענות, אבל אינו מתמקד בו. כהן הציע פתרונות אפשריים ברמת מערכת החינוך להתמודדות עם בעיית הקיצוניות והגזענות, ביניהן הכנסת נושא הגזענות לתוכניות העבודה השנתיות של משרד החינוך.²⁶

סיכום והמלצות

'ועדת אור' עמדה על אחריותן של הנהגת המדינה והמנהיגות הערבית למצב היחסים השורר בין היהודים והערבים. ברם, המלצות הוועדה לא יושמו כמעט, ועד היום אין להנהגה ולמוסדות המדינה אסטרטגיה מוסכמת ויעדים ברורים בתחום זה, ולא מתקיימת הידברות מספקת ביניהם בנושא.

נראה כי מנהיגים ואישי ציבור, יהודים וערבים, כשלו במשימה החיונית של הוקעת תופעות השנאה והגזענות, וכך גם המערכת המשפטית ומערכת החינוך, שלא צמצמו באופן משמעותי תופעות מזיקות אלה בחברה בכלל, וכלפי הערבים בפרט. יתר על כן, הצירוף של הדרה פוליטית ותרבותית של החברה הערבית, המתבטאת גם ביוזמות חקיקה שנועדו לצמצם את הזכויות האזרחיות של הערבים, מצד אחד, ושל גילויי הגזענות והשנאה כלפיהם, מצד שני, תורם להעמקת תחושת הניכור הפנימית של הערבים, הן כחברה והן כפרטים.

חשוב לקבוע כי למרות נזקיה של ההחרפה שחלה בעשור החולף באקלים היחסים עם החברה הערבית, משקלם של תהליכי ההשתלבות של הערבים בחברה בישראל נותר המרכיב הדומיננטי והמשפיע ביותר על עיצוב מעמדם ותפקודם במדינה. תהליכים אלה התרחבו והעמיקו בשנים האחרונות בתחומי החיים השונים (כלכליים, חברתיים, תרבותיים), והם תורמים לקיום נורמטיבי של קשרי גומלין בתחומים רבים ולניהול שגרת חיים המושתתת על אינטרסים הדדיים. תהליכים חיוביים אלה מאתגרים כל העת על ידי תופעות של הדרה, שנאה וגזענות בשני הצדדים. חיוני לשמר ולפתח את המגמות החיוביות, כדי לצמצם את השפעתן של אלה ההרסניות.

הכרחי כי קובעי המדיניות ומקבלי ההחלטות יכירו במרכזיותם ובחשיבותם של תהליכי ההסתגלות וההשתלבות שעברה החברה הערבית בחיים עם החברה היהודית. מדיניות יציבה וארוכת-טווח שתעוצב בהתאם לכך עשויה לחזק את הזהות האזרחית – ישראלית של הערבים, בלי לפגוע בזהותם הייחודית, ולשרת בו בזמן את האינטרס הכללי של מדינת ישראל. תוכנית החומש למגזר הערבי מדצמבר 2015 היא צעד חשוב מאוד בכיוון הכרחי זה. נדרשת עקביות והאצה במימוש מלא ובלתי מותנה של התוכנית, ללא עיכובים בירוקראטיים או התניות פוליטיות. יש במימוש מלא של התוכנית גם כדי לקדם אינטרס ישראלי מהותי וגם משום מסר חשוב של המדינה לאזרחיה הערבים, לפיו מדינת ישראל היא גם המדינה שלהם, כדברי ראש הממשלה בפתיחת שנת הלימודים תשע"ז בטמרה.

המדיניות שתניקט מחייבת את הירתמותן של מערכת אכיפת החוק ומערכת החינוך לטיפול יסודי ומקיף בתופעות ההסתה והגזענות, וכן ניהול שיח ציבורי אחראי בנושא.

תופעות שגאה וגזענות בין יהודים וערבים בישראל: מאפיינים, השלכות ודרכי התמודדות

הנהגת המדינה חייבת להתנער מגישות גזעניות פופוליסטיות כמו תמיכה בטרנספר לערבים, או הגבלת הזכויות הפוליטיות שלהם כאזרחים. ההנהגה הערבית מצדה חייבת להתנער מהתבטאויות שיש בהן נימות של גזענות-אסלאמית או לאומנות-ערבית קיצונית, ולאפשר קידום תהליכי ההשתלבות החיוניים.

הערות

- 1 'ועדת אור' – השם המלא: 'ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000'.
- 2 ראו, למשל: התבטאות ראש הממשלה ביום הבחירות לכנסת ה-20, 17 במארכ 2015: "שלטון הימין בסכנה, המצביעים הערבים נעים בכמויות אדירות לקלפי, עמותות השמאל מביאות אותם באוטובוסים"; התבטאות נוספת של ראש הממשלה בעקבות פיגוע בתל-אביב, ינואר 2016: "נגביר באופן דרמטי את אכיפת החוק במגזר הערבי. לא נקבל מדינה בתוך מדינה. לא נקבל מדינה שבה יש הסתה אסלאמיסטית ונשק בלתי חוקי למכביר שבו יורים בשמחות וגם באירועי פשע.. נגדיל באופן דרמטי את אכיפת החוק במגזר הערבי. נגביר את החוק בכל חלקי המדינה – בגליל, בנגב, במשולש בכל מקום. נקים תחנות משטרה חדשות ונדרוש מכולם נאמנות לחוקי המדינה".
- 3 דבר זה בא לביטוי במיוחד בתנועה האסלאמית, שהפג הצפוני שלה אף הוצא אל מחוץ לחוק, וכן במפלגת בל"ד, שהייתה על סף פסילת חוקיותה.
- 4 על חקיקה זו ראו בספר: אפרים לביא, **החברה הערבית-הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון**, אוניברסיטת תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון ומרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, 2016, עמ' 149-172.
- 5 לדוגמה, לאחרונה נחשפה תופעת גזענות בבית הספר לכדורגל של הפועל חדרה, כאשר בעקבות לחץ שהופעל על ידי הורים בוצעה הפרדת פעילות של ילדים יהודים מילדים ערבים. ראו הכתבות הבאות בנושא:
רז זהבי, "ההורים לחצו – יהודים וערבים הופרדו בחדרה", 15 באוקטובר 2016, <http://www.sport5.co.il/HTML/Articles/Article.4440.227176.html>;
רז זהבי, "ההפרדה בחדרה היא כתם על החברה הישראלית", 16 באוקטובר 2016, <http://www.sport5.co.il/articles.aspx?FolderID=4440&docID=227239&lang=HE>
- 6 ראו לדוגמה על אודות ארגון להב"ה ופעילותו ב: אפרים לביא, **החברה הערבית-הפלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון**, עמ' 173-183.
- 7 גדעון ארן, "בין חוליגניות לאוונגרד – המהפכה של נוער הגבעות", **הארץ**, 12 במאי 2014, <http://www.haaretz.co.il/magazine/the-edge/.premium-1.2327822>
- 8 ראו: רע"פ 1252/06 **טחן נ. מדינת ישראל**, ניתן ב-23 באפריל 2006.
- 9 דוגמאות: אמירתו של איש הטלוויזיה אברי גלעד ברשת פייסבוק כי "חייבים שלכל אזרח במדינה יהיה חוק אחד – ליהודי שסוגר מרפסת ולבדואי שמגדר 5 דונם בגדר שגנב מעומר"; וכן: משפט שכתבה עובדת יהודייה במועדון ספורט בחיפה, כי הערבים הם "פגם גנטי" ואין לפרנס עסקים ערביים. התבטאויות מסוג זה עוררו סערה ברשתות החברתיות וגררו ביטויי גזענות. "אברי גלעד על הבדואים: 'חייבים לכבוש מחדש את הנגב'", **גלובס**, 28 באפריל 2013. www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000839387; פוראת, נסאר, "סערה במועדון ספורט בגלל סטטוס פוגעני", MAKO, 5 בדצמבר 2013 www.mako.co.il/news-israel/local/Article-6f442c12533c241004.ht m?sCh=31750a2610f26110&Partner=facebook_share
- 10 באזילה, **שיח האלימות ברשת 11-14 ביולי 2014**, מתוך אתר **המטה למאבק בגזענות**,

- <http://www.fightracism.org/Article.asp?aid=465&kw=%D7%91%D7%90%D7%96%D7%99%D7%9C%D7%94>
- 11 על חבורה זו ראו: מי אתם "האריות" של "הצל", <http://www.mako.co.il/special-mako-news/Article-882d859b27f2741006.htm>
- 12 נדב נוימן, "נלחמים בהסתה: פייסבוק הסירה את הדף של להב"ה", 23 ביולי 2014, <http://www.feeder.co.il/article-facebook-shuts-racist-pages-1000957383>
- 13 ירון סקופ, "פעילי ימין הכו פעילי שמאל בהפגנה בת"א", **הארץ**, <http://www.haaretz.co.il/news/local/1.2374629>
- 14 ראו למשל: מכתב התודה של יואב אליאסי על גבי עמוד הפייסבוק של "האריות של הצל" לאחר הפגנה בתל אביב ב-12.07.14, שבו נאמר: "תודה לארגון להב"ה שהגיעו, תודה לחברה של בית"ר ירושלים ותודה לחברה של מכבי תל אביב, תודה לכונופיית אל יהוד ותודה לחברה של כהנא חי." מאור בוכניק, "כתובות 'מוות ליהודים' רוססו על 4 בתי כנסת בצפת", *ynet*, 12 אוקטובר, 2001; קובי דוד, "גל הוונדליזם במקומות קדושים ליהודים ומוסלמים ממשך: כתובות 'מוות ליהודים' רוססו על ארבעה בתי כנסת ורכב פרטי בצפת", חדשות וואלה, 12 באוקטובר 2011. שני תושבי שכונת עכברה בצפת שהודו במעשה, הסבירו כי עשו זאת בתגובה להצתת המסגד בטובא זנגרייה על-ידי יהודים. ראו: עדי חשמונאי, "שני תושבי צפת הודו בריסוס בתי הכנסת", *NRG*, 12 אוקטובר 2011.
- 16 משה שיינמן, "ההחלטה על חידוש המשחקים מחר", **ידיעות אחרונות**, 12 בינואר 2009; גדי ליפקין "אין כדורגל בסוף השבוע", **ידיעות אחרונות**, 6 בינואר 2009.
- 17 ראו לדוגמה: איתמר ענברי, "אתם מהמרים על עתיד עמכם": בדרשה נוספת ארס תקף השיח' ראאד סלאח את ישראל והזהיר: ירושלים עוד תהיה בירה אסלאמית, **nrj**, **מעריב**, 16 בפברואר 2007, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/545/008.html>
- 18 ראו למשל: התבטאותה של ח"כ חנין זועבי שהשוותה בין המציאות כיום בישראל לבין גרמניה בשנות השלושים של המאה הקודמת. אריק בנדר, "זועבי בטקס לציון 'ליל הבדולח': ישראל מזכירה את גרמניה של שנות ה-30", **NRG**, **מעריב**, 8 בנובמבר 2015, <http://www.maariv.co.il/news/politics/Article-511904>; גם מעשים כגון השתתפות ח"כים ערבים במשטים לפריצת המצור על עזה, תמיכה בחרם בינלאומי על ישראל, מפגש עם משפחות מחבלים ועמידת דום לזכרם והתנגדות להכרזה על חובאללה כארגון טרור – נתפסו בציבור היהודי כתמיכה מפורשת בטרור ועוררו זעם. ראו בהקשר: גדי וייץ וג'קי חורי, "הח"כים של בל"ד לא מתחרטים", **הארץ**, 10 במרץ 2016, <http://www.haaretz.co.il/magazine/premium-1.2878308>
- 19 אפרים לביא, שם, עמ' 180-181.
- 20 אתר "הקרן החדשה לישראל": <http://nif.org.il/programs/soccer/about>
- 21 <http://www.knesset.gov.il/Laws/Data/law/2182/2182.pdf>
- 22 **דוח הגזענות 2013**, המטה למאבק בגזענות, <http://www.fightracism.org/print.asp?aid=390>
- 23 אתר משרד החינוך, <http://edu.gov.il/owlHeb/CHativa/YozmutHinochyotVRefurmot/other-one/Pages/Tolerance-week.aspx>
- 24 אפרים לביא, שם, עמ' 181.
- 25 אדר כהן, "מה עוד עלינו לעשות כדי להיאבק בעמדות קיצוניות וגזעניות במערכת החינוך?"; **מדיניות החינוך לדמוקרטיה**, המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה (במסגרת כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך, 2 ביוני 2015), עמ' 54-58, http://www.idi.org.il/media/4055584/lautman_conference_book.pdf
- 26 שם.